

Plantinga'nın Dinî Dışlayıcılık Savunusunun Eleştirisi

Nebi Mehdiyev*

Religious exclusivism is a philosophical/theological approach that defends the claims of one own religious tradition as being correct, while the claims of other traditions are wrong. In modern philosophy of religion one of the most fervid and original defenders of this approach is Alvin Plantinga. The most important characteristic that makes Plantinga's approach unique is his epistemological theory, called suitability-functionality, which he developed as an alternative concept to traditional definition of knowledge (justified, correct belief). In this article, after making a detailed examination of this thinker's defense of religious exclusivism, I will try to establish the epistemological and moral values of the ability to make the defense in question by investigating its conceptual coherence based on suitability-functionality in the framework of multiple religions.

Key words: multiple religions, religious exclusivity, suitability-functionality, evidential

1. Giriş

"A Defense of Religious Exclusivism" (Bir Dinî Dışlayıcılık Savunusu) adlı yazısında Plantinga, kendi dışlayıcılık anlayışını; (i) diğer dinlerin farkında olma, (ii) bu dinlerin müntesiplerinin da hakiki bir dindarlık ve adanmışlığa benzer örnekler sergilediğini bilme ve (iii) fakat aynı zamanda da kendi doğrularıyla (aşağıdaki iki önermede olduğu gibi) çelişen iddiaların yanlışlığına inanma gibi artı şartların ([D] durumu) yanı sıra:

- (1) Âlem, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve mutlak iyi olan müşahhas bir varlık tarafından yaratılmıştır.
- (2) İnsanoğlu kurtuluşa muhtaçtır ve Tanrı, oğlunun enkarnasyonu, yaşamı, günahları bağışlatan ölümü (kefarete kurbanı) ve yeniden dirilmesi aracılığıyla kurtuluşun tek bir yolu olduğunu göstermiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

şeklindeki iki önermenin doğruluğu iddiası üzerine inşa etmektedir. Daha basit bir şekilde ifade etmek gerekirse, bu formüle göre Plantinga (veya bir dışlayıcı), diğer dinlerin de doğruluk iddiasında bulunduğunu bilmesine rağmen, kurtuluşun yalnızca yukarıdaki iki önermeye inanmaktan geçtiğini, yani yalnızca Hıristiyanlığın Kalvinist yorumu çerçevesinde mümkün olduğuna inanmaktadır (veya inanan kimsedir). Plantinga, söz konusu yazısını işte bu dışlayıcılık anlayışına yönelik bazı itirazların çürütülmesine adanmıştır.

2. Dinî Dışlayıcılığa Yönelik İtirazlar

Plantinga'ya göre, dinî dışlayıcılığa yönelik itirazları, “ahlâkî” ve “epistemik” olmak üzere temelde iki kategoride ele almak mümkündür.

2.1. Ahlâkî İtirazlar

Farklı dinî çeşitlilik modellerini benimsemiş olanlar, genel olarak dışlayıcılığı “kendini beğenmiş, bencil, keyfî, saygısız, baskıcı” veya “acımasız” olmakla itham ederler. Plantinga'ya göre bu itirazlar son derece yetersizdir. Söz gelimi, baskıcı ve acımasız olma yönündeki suçlamaları ele alacak olursak, bu noktadaki yetersizliği açık bir şekilde görebiliriz: Benim inandığım şeyleri reddedebilirsiniz; ama beni ikna edecek bir argümana sahip olduğunuza inanmadığınız sürece beni baskı altına aldığınız ya da bana karşı acımasız davrandığınızı inanmam. Dolayısıyla, dışlayıcılığın bir şekilde zorbalığa yol açabileceğinin yanı sıra haddi zatında bir zorbalık olduğu söylenemez.

Keyfilik, kendini beğenmişlik veya bencillik gibi diğer ahlâkî suçlamalara gelince: (1) ve (2) önermelerinin doğruluğuna inanan birisinin, bu önermelerin aleyhindeki iddiaların yanlışlığına inanmasından daha doğal bir şey olamaz; burada, ahlâkîlik tartışmalarından ziyade, açıkça bir basit mantıksallık durumu söz konusudur.

Şimdi Plantinga'ya göre belirli bir önermeye ilişkin üç farklı tutumdan bahsedebiliriz: Söz konusu önermeye ya inanmaya devam edilir ya reddedilir ya da belirli bir yargıdan uzak durulur. Ahlâkîlik tartışması bakımından birinci ve ikinci tutum arasında pek farklılık yoktur. Ne var ki aynı ahlâkî suçlamalar, ilk bakışta tarafsız görünen üçüncü tutuma, Plantinga'nın kendi deyimiyile “kanaatkâr çoğulculuğa” da yöneltilebilir. Çünkü belirli bir önermeye inanmak ya da inanmamaktansa her iki yargıdan da feragat etmek, aslında yargıda bulunmamanın, olumlu veya olumsuz bir yargıda bulunmaktan daha üstün bir konumu haiz olduğunu kabul etmek demektir. Başka bir ifadeyle:

(3) Eğer B ötekilerin p 'ye inanmadığını biliyor ve p 'ye inanma hususunda D durumunda ise, o hâlde B , p 'ye inanmamalıdır,

önermesine inanan kanaatkar çoğulcunun, dışlayıcılığa yöneltilen veya yönelttiği ahlâkî suçlamalara maruz kalmaması için (3) önermeyi kabul etmesi gerekir. Bu önermeyi kabul etmesinden ya da kabul etmek durumunda olmasından dolayı bu tür çoğulculuk, D durumunda kendi kendine referansla tutarsızdır.

O hâlde Plantinga'ya göre, yukarıdaki ahlâkî itirazların belirli bir kesim veya tutuma yönelik olduğunu düşünmek doğru değildir; nitekim, ahlâkî açıdan herhangi bir suçlamaya maruz kalamayacağını düşündüğümüz çoğulculuğun bile bir iç tutarsızlık sergilemesi, bunun apaçık bir göstergesidir. Şimdi, inandığı şeye diğerlerini de inandırmaya çalışan birisi olmaktan öteye, diğer inançların veya bu inançların doğruluk iddialarının varlığının farkında olmasına (D durumu) rağmen (1) ve (2) önermelere inanmaya devam eden bir dışlayıcı D Plantinga kendisini bu kategoride mütalaa etmektedir- kendini beğenmişlik, bencillik, keyfilik, saygısızlık veya zorbalık yönündeki ahlâkî itirazların muhatabı değildir.

2.2. Epistemik İtirazlar

Dışlayıcılığa yöneltilen epistemik itirazlara gelince, çok değişik varyasyonlarına rağmen Plantinga'ya göre bu itirazları “gerekçelendirmeden yoksunluk” ve “irrasyonellik” gibi iki başlık altında toplamak mümkündür. Bu demektir ki bir dışlayıcı (1) ve (2) önermelere inanma noktasında gerekçelendirmeden yoksun ve irrasyonel bir tutum içerisinde olmakla itham edilmektedir. Daha ziyade çoğulcular tarafından ileri sürülen bu itirazların geçersizliğini göstermek için Plantinga, öncelikli olarak gerekçelendirme ve rasyonellik kavramlarının ne anlama geldiği üzerinde durmaktadır. Buna göre, son derece değişken bir görünüme sahip olan gerekçelendirme, esasında şu ilkeye dayanmaktadır: Belirli bir inancını bilgiye dönüştürebilmesi için birey, entelektüel veya bilişsel görev ve yükümlülük kurallarını ihlal etmemek, yani ilgili inancının ya kendiliğinden-açık ve değiştirilemez olduğunu göstermek ya da söz konusu görev ve yükümlülüklerinin ifadesi olan delillerle desteklemek (içselcilik) yahut da güvenilir bir inanç-olusturma süreci içerisinde yer almak (dışsalcılık) zordadır (Plantinga'nın bu yaklaşımlardan ikincisine yakın olduğunu unutmamak gerekir). Rasyonellik ise yine birbirinden farklı anlayışlarından söz etmek mümkün olmakla birlikte, esasında işlev bozukluğu, muhakemede düzensizlik

veya aklî yetilerin patolojik durumlarının tam tersi, yani özgür ve sağlıklı bir şekilde çıkarımlarda bulunabilmek demektir.

Burada rasyonelliğin ciddi bir tartışma konusu olmadığı ve dolayısıyla da daha ziyade gerekçelendirme üzerinde durmanın zarureti ortaya çıkmaktadır (bu noktadan sonra Plantinga, belirli bir epistemik tutumla (içselcilik) özdeşleşmiş olması sebebiyle gerekçelendirme (justification) kavramı yerine güvence (warrant) kavramını kullanmayı yeğlemektedir). Şimdi, bu tespitleri göz önünde bulundurmak suretiyle, dışlayıcılığın (1) ve (2) önermelerinin gerekçelendirmeden yoksun ve irrasyonel olduğunu ya da -tek bir itiraz şeklinde formüle etmek gerekirse- güvence altında olmadığını söylemek mümkün müdür?

Plantinga'ya göre, dışlayıcılığın iki temel iddiasının güvence altında olmadığını söylemek kesinlikle doğru değildir. Birincisi, söz konusu iddiaların işlev bozukluğu, muhakemede düzensizlik veya aklî yetilerin patolojik durumlarıyla hiçbir ilgisinin bulunmadığı gayet açıktır. İkincisi, içselci gerekçelendirme anlayışının kendi içerisinde birtakım ciddi sorunlar yaşadığı ve rakip anlayışların argümanları karşısında ayakta durmakta zorlandığı bir gerçek olmakla birlikte, günümüzde içselciliğin en önemli temsilcisi olan R. Chisholm'un temel inançların alanını genişletme teşebbüsü sonucunda bir dışlayıcının (1) ve/veya (2) önermenin doğruluğuna inanmasının önü açılmış durumdadır. Dışsalci gerekçelendirme anlayışı (ve bunun yaygın bir ifadesi olan güvenilircilik) açısından baktığımızda ise, bir bireyin sadece belirli bir toplum içerisinde yer alıyor olmasından dolayı dışlayıcı olduğunu savunmak güvenilirciliğin kendi geçerliliğini de tehdit eden bir durum olarak görünmektedir. Şöyle ki, söz gelimi çoğulculuk, dünyanın hiçbir yerinde yaygın bir kanaat veya inanç olarak görülmemiştir. Bu durumda Madagaskar veya Fransa'daki bir çoğulcunun kanaatlerinin güvenilir olmayan bir inanç oluşturma sürecinin ürünü olduğunu mu söylememiz gerekir? Plantinga'nın reddettiği bu düşünce, doğal olarak şu sonuca yol açmaktadır:

(4) Eğer B, belirli bir mekân ve zaman içinde doğmuş olmasından dolayı tutmaması gereken şekilde dinî veya felsefî inançlara sahipse, o hâlde söz konusu inançları güvenilir olmayan bir inanç oluşturma mekânizması tarafından üretilmiş olmakta ve dolayısıyla da güvence altına alınmış olarak sayılmaktadır.

Dolayısıyla Plantinga, (1) ve (2) önermelerin doğru olduğuna inanan bir dışlayıcının (3) ve (4) önermelerde ifade edilen ahlâkî ve epistemik itirazların tutarsızlığından ötürü kendi iddialarının doğruluğuna inanmayı sürdürmesi gerektiğini savunmaktadır. Ne var ki belirli bir iddiaya yönelik itirazların tutarsız

olmasının söz konusu iddianın doğru olduğu anlamına gelmediğini Plantinga da biliyordur. Daha somut bir ifadeyle, çoğulcular tarafından ortaya atılan itirazların tutarsız olması ya da bu itirazların gerçekten tutarsız olup olmadığının anlaşılması için dinî dışlayıcılığın bir savunusu iddiasında bulunan görüşün kendi olumlayıcı yönünü ortaya koyması gerekir.

3. Dinî Dışlayıcılığın Temeli Olarak Uygun İşlevselcilik

Bu noktada Plantinga, dışlayıcılığın “güvenilircilikten ziyade hakikate yakın olan” “uygun işlevselcilik” (proper functionalism) adlı kendi olumlayıcı tezini ortaya atmakta ve bu tezi şu şekilde formüle etmektedir: *B*'nin *p*'yi bilmesi için (a) *p*'nin uygun şekilde işleyen bilişsel yetiler tarafından ve (b) söz konusu bilişsel yetiler için elverişli bir ortamda üretilmiş olması, (c) bilişsel yetilerin doğru inançların oluşturulmasını amaçlamış olması ve son olarak da (d) bilişsel yetilerin yukarıdaki hususlarda güvenilirlik/doğruluk oranının en yüksek seviyede olması gerekir.¹

Şimdi gerekçelendirme yahut da Plantinga'nın deyiimiyle güvence teorisi açısından uygun işlevselciliğin tutarlı bir yaklaşım olduğunu varsayalım. Bu varsayım, öncelikli olarak yalnızca dışlayıcılığın (1) önermesinin doğruluğunu kabul etmemize imkân tanır. Şöyle ki, âlemin yetkin bir varlık tarafından yaratılmış olması “bilgisi” dışlayıcılığın ya da belirli bir dinî geleneğin tekelinde değildir. O hâlde buradaki asıl sorun, insanoğlunun kurtuluşunun İsa'nın günahları bağışlatan ölümü ve yeniden dirilmesine bağlı olduğu şeklindeki dışlayıcılığın (2) önermesi etrafında düğümlenmektedir. Başka bir ifadeyle, söz gelimi âlemin yuvarlak veya düz olması inancı gibi hususlarda uygun işlevselcilik şartlarını tartışmaya açmak bir ölçüde mümkün görünebilir; fakat İsa ismini ilk kez duyan birisinin böyle bir iddia karşısındaki tutumu ile ilgili aynı şeyi söyleyemeyiz.

Plantinga'ya göre ise (1.) önermenin uygun işlevselcilik şartları altında gerçekleşmiş ve dolayısıyla güvence altına alınmış olması durumunda (2.) önerme için aynı şeylerin söylenemeyeceğini düşünmek abestir. Şöyle ki, Tanrıyı bilmek için Tanrı tarafından “sensus divinitatis” (ilâhîlik duygusu) adlı bir bilişsel yetiyle donatılmış olmamız, aynı zamanda kurtuluş bilgisine ulaşabilmemizi de mümkün kılmaktadır. Yani insanoğlunu kendi bilgisine ulaştıran Tanrı, aynı zamanda ona kurtuluş yolunu da göstermektedir. Bu kurtuluş yolunun (2.) önerme olduğu bilgisi ise, Tanrı'nın gerçek vahyi olan Kitâb-ı Mukaddes'te

1 Alvin Plantinga, *Warrant and Proper Function*, (Oxford: Oxford University Press, 1993), s. 46-47.

bulunmaktadır. Dolayısıyla, bilişsel yetilerin uygun işlevselcilik şartlarına göre çalışması durumunda dışlayıcılığın (1.) önermesinin, “kutsal ruhun içsel çağrısına” cevap vermek suretiyle kutsal metinlerdeki kurtuluş bilgisine ulaşılması durumunda da (2) önermesinin doğruluğu ortaya çıkmaktadır. O hâlde, (D) durumundaki bir dışlayıcının (1) ve (2) önermelerinin doğru olduğuna inanması kaçınılmazdır. Dinî dışlayıcılığı, dinî çeşitlilik konusundaki diğer yaklaşımlardan farklı kılan en temel özelliğın (2.) önermede ifade edilen kurtuluş iddiası olduğu açıktır. O hâlde, dinî dışlayıcılığın uygun işlevselci tabiatını anlamak için Plantinga'nın (1.) önerme kadar özgün bir işlevselci temeli haiz olduğunu iddia ettiği (2.) önermenin güvence altına alınma (gerekçelen-dirme) şeklini görmekte yarar vardır. Buna göre, B'nin “kurtuluşunun İsâ'nın günahları bağışlatan ölümü ve yeniden dirilmesine bağlı olduğunu” bilmesi için (2)'nin (a) uygun şekilde işleyen bilişsel yetiler tarafından ve (b) söz konusu bilişsel yetiler için elverişli bir ortamda üretilmiş olması, (c) bilişsel yetilerin doğru inançların oluşturulmasını amaçlamış olması ve son olarak da (d) bilişsel yetilerin yukarıdaki hususlarda güvenilirlik/doğruluk oranının en yüksek seviyede olması gerekir. Şimdi (2)'ye inanma/bilme noktasında B'nin (a), (b), (c) ve (d) şartlarını yerine getirip getirmediğine bakalım.

(2)'nin (a) ve (b)'ye uygunluğu: Bilişsel yetilerin uygun şekilde işlemesinden kasıt, inanç-oluşturma sürecinin rasyonelliğe, yani herhangi bir zihinsel işlev bozukluğuna imkân tanımayan bir muhakeme şekline uygun olmasıdır. Plantinga'ya göre, uygun işlev şeklindeki rasyonelliğın iki çeşidinden söz edilebilir: içsel ve dışsal rasyonellik. İçsel rasyonellik, duyu, hafıza ve algılarla temin edilen inançların temel (basic) oluşunu ifade etmektedir. Söz gelimi, bir nesneye dokunduğumda sıcak veya sert olduğunu hissetmem, belirli bir dönemde Londra'da bulunduğumu hatırlamam ve bütünün parçadan büyük olduğunu bilmem içsel rasyonellik anlamında bilişsel yetilerimin uygun işlediğinin bir göstergesidir. Fakat “a priori” bilgi olarak nitelendirilebilecek bu temel inançların bir sanrı olması da mümkündür. Nitekim patolojik algı durumları, bizi gerçekte olmayan pek çok farklı sonuçlara götürebilir. O hâlde, kurtuluşun İsâ aracılığıyla gerçekleşeceği inancının bir sanrı olması mümkün değil midir? Bu noktada bilişsel yetilerin uygun ortamda çalışması, yani dışsal rasyonellik devreye girmektedir. Dışsal rasyonellik, temel inanç ya da bu inançlarıma dayanan diğer inançlarımla oluşum sürecinin farkında olmam demektir. O hâlde, kurtuluşun İsâ aracılığıyla gerçekleşeceği inancına sahip olmakla birlikte, aynı zamanda bu inancımın farkında olmam, (2) önermenin uygun şekilde işleyen bilişsel yetiler tarafından (a) ve söz konusu bilişsel yetiler için elverişli bir ortamda üretilmiş (b) olduğunu göstermektedir.

Plantinga'nın dışsal rasyonelliği, içsel rasyonelliğin bir güvencesi olarak takdim etmesine karşın, (2) önermenin içsel rasyonelliğin hangi türüne uyduğu sorusunun çok daha önemli olduğu görülmektedir. Nitekim, kurtuluşun İsa aracılığıyla gerçekleşeceği inancı ile duyu, hafıza ve algı yoluyla elde edilen temel inanç türleri arasında herhangi bir yakınlık söz konusu değildir. Daha doğru bir ifadeyle duyu, hafıza ya da algı yoluyla (2) önermede olduğu gibi bir inanca ulaşmak mümkün değildir. Burada Plantinga, dinî epistemolojisinin kilit kavramı olan "sensus divinitatis"i ortaya atmaktadır. Ona göre "sensus divinitatis", "Tanrı tarafından yaratılmış olup doğru şartlar altında diğer inançlara dayanma ihtiyacı hissetmeyen temel inanç üretebilen bir inanç-oluşturma yetisidir (veya gücü yahut da mekânizması)."² Bu yetinin birincil görevi, insanı Tanrı'nın bilgisine götürmek ise de insanoğlunun günahkar olması, Tanrı inancının elverişli ortamda üretilmiş olmasını engellemekte ve dolayısıyla da dışsal rasyonelliğin sağlanması noktasında tam bir güvence sunmamaktadır. Günahın uygun işlevselciliğin ilk şartı olan bilişsel yetilerin uygun şekilde işlemesi üzerinde yıkıcı etkisinden dolayı (2) önermenin doğruluğu insanın Tanrı'nın oğlu İsa'nın içsel çağrısına (Kitâb-ı Mukaddes) icabet etmesine bağlıdır. Böylece Plantinga, İsa'nın içsel çağrısına icabet eden birisi için (2) önermenin temel bir inanç ve dolayısıyla (a) ve (b) şartlarına uygun olduğunu iddia etmektedir. Burada, açıkçası bir sonsuz teselsül söz konusudur. (2) önerme, (1) önermeye (1) önerme de (2) önermeye bağlıdır ve bu teselsülü durdurmanın yolu (1) önermenin uygun işlevselcilik şartlarına uygunluğu tartışmasından geçmektedir. Fakat bir varsayım olarak (1) önermenin doğruluğunu kabul ettiğimiz için bu tartışmaya daha sonra döneceğiz.

(2)'nin (c)'ye uygunluğu: Bir inancın güvence altına alınabilmesi için ilk iki şarttan sonra aynı zamanda salt olarak doğruluğun da amaçlanmış olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, bir inanç (a) uygun şekilde işleyen bilişsel yetiler tarafından ve (b) söz konusu bilişsel yetiler için elverişli bir ortamda üretilmiş olsa dahi, eğer salt anlamda doğruluğu amaçlamamışsa güvence altına alınmış sayılmaz. O hâlde, eğer (2) önerme doğruluğu amaçlamamış ise kurtuluşun İsa aracılığıyla gerçekleşeceği inancı güvenceye sahip olamaz. Fakat Plantinga'ya göre Tanrı tarafından zihinsel yapımızın içine konumlandırılan bilişsel yeti (sensus divinitatis), tıpkı bilişsel-olmayan organlarımızın belirli bir tasarım planına göre çalışması gibi, doğruluğu amaçlamaktadır. Bu nedenle söz gelimi, nihaî mutluluğa erişmek ya da içsel çatışmalardan uzak durma amacıyla üretilen inançlar, (2) önermenin oluşumunda söz konusu olamaz. Peki

² Alvin Plantinga, *Warranted Christian Belief*, (Oxford: Oxford University Press, 2000), s. 179.

kurtuluşun İsâ aracılığıyla gerçekleşeceğine inanmanın doğruluk dışında herhangi bir amacı haiz olmadığını nasıl bilebiliriz? Burada da Plantinga (a) ve (b) şartlarında olduğu gibi bir argüman kullanmaktadır: Bilişsel yetilerin belirli bir uygun tasarım planı içerisinde hareket etmesi, aynı zamanda doğruluğu amaçlamış olmasının da bir göstergesidir.

(2)'nin (d)'ye uygunluğu: Bir inanç, ilk üç şartı yerine getirmiş ise güvenilirlik oranı yüksek demektir. Buna göre uygun işlevselciliğin ilk üç şartını yerine getirmiş olmasından dolayı (2) önerme, yüksek bir güvenilirlik oranına sahiptir. Buradan hareketle Plantinga dinî dışlayıcılık savunusunun ikinci önermesini oluşturan insanoğlunun kurtuluşunun Tanrı'nın oğlu İsâ'nın kefareti ve yeniden dirilmesi aracılığıyla gerçekleşeceği iddiasının, uygun işlevselciliğin yukarıdaki şartlarını yerine getirdiği ve dolayısıyla Hıristiyanlığın uygun işlevselciliğin öngördüğü inanç-oluşturma sürecini mümkün kılan yorumunun (Kalvinizm), tek doğru din anlayışı olduğu sonucuna varmaktadır.

4. Uygun İşlevselciliğe Dayalı Dinî Dışlayıcılığın Eleştirisi

Dinî dışlayıcılık savunusunun (i) diğer dinlerin farkında olma, (ii) bu dinlerin müntesiplerinin de hakiki bir dindarlık ve adanmışlığa benzer örnekler sergilediğini bilme ve (iii) fakat aynı zamanda da kendi doğrularıyla ((1) ve (2) önermelerde olduğu gibi, çelişen iddiaların yanlışlığına inanma gibi artı şartlarının ([D] durumu) göz ardı edilmesi hâlinde Plantinga'nın dışlayıcı muhakemesinin gerçekten büyüleyici olduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki, (D) durumunu dinî dışlayıcılık tanımının zorunlu bir önermesi olarak takdim etmiş olmasından dolayı, Plantinga yalnızca dışlayıcı muhakemesinin epistemik büyüsünü bozmakla kalmayıp aynı zamanda bir bütün olarak savunusunun temelini de sarsmış bulunmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, (D) durumunun varlığı, Plantinga'nın uygun işlevselciliğe dayalı dinî dışlayıcılık savunusunu reddetmek için yeterli bir gerekçe oluşturmaktadır. İşte bu noktadan hareketle söz konusu anlayışın tutarsızlığını göstermeye çalışacağım. Ayrıca Plantinga'dan farklı olarak bilginin ahlâkîliği tartışması bağlamında epistemik itirazların ahlâkî itirazları öncelmesi gerektiğini belirtmek gerekir. Daha açık bir ifadeyle, tartışılması gereken şey, ahlâkî bir iddianın epistemik değeri değil, epistemik bir iddianın ahlâkî değeridir. Bu nedenle öncelikli olarak epistemik itiraza yer verecek, ardından da buna dayalı olarak Plantingacı dinî dışlayıcılık anlayışının ahlâkîliğini tartışacağız.

4.1. Yeniden-Epistemik İtirazlar

Plantinga, uygun işlevselciliğin doğru inanç/bilgi oluşturma sürecine ilişkin (d) şartının (2) önermenin güvenilirlik oranını yükselttiğini iddia etmektedir. Buna rağmen, dışlayıcılığın temel önerme ve artı şartları ile uygun işlevselciliğin bilgi oluşturma şartlarını bir arada değerlendirdiğimizde, söz konusu yüksek güvenilirlik oranını sadece ilk üç şartın yerine getirilmiş olması ile sınırlamayı olumlu bir iddia olarak göremeyiz. Şöyle ki, (2) önermenin güvenilirlik oranını yükseltmek için ya söz konusu ilk üç şartın gerçekliğe uygunluğu (doğruluğu) ile yeni artı şartların oluşturulması ya da aynı şekilde üretilmiş herhangi bir başka önermenin bulunmadığının gösterilmesi gerekir. Genel anlamda Plantinga, Hıristiyanlığın doğru olup-olmadığını bilmediğini ve fakat eğer doğru ise güvenceye sahip olması gerektiğini ifade etmektedir. Tersten ifade edecek olursak, Hıristiyanlığın güvenceye sahip olması, aynı zamanda doğru olduğunun da bir göstergesidir; öyleyse Plantinga'da doğruluğun güvenceye bağlı olmasından dolayı ilk üç şartın gerçekliğe uygunluğu ile ilgili herhangi bir yeni artı şarttan söz etmenin mümkün olmadığını kabul etmeliyiz. Bu durumda (d) şartını olumlu bir iddiaya dönüştürebilmenin tek yolunun, (2) önermenin güvenilirlik oranının yükseltilebilmesi, yani uygun işlevselciliğin inanç-oluşturma mekânizmasına uygun bir şekilde üretilmiş herhangi bir karşıt iddianın bulunmadığının gösterilmesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Plantinga'nın dinî dışlayıcılık savunusundaki (D) durumu, aslında bu gerekliliğin açık bir ifadesidir.

Şimdi Plantinga'nın dinî dışlayıcılık tanımına tekrar dönmemiz gerekmektedir. Bir dışlayıcı, diğer dinlerin de doğruluk iddiasında bulunduğunu bilmesinin ([D] durumu) yanı sıra, kurtuluşun yalnızca (1) ve (2) önermelere inanmaktan geçtiğine inanan kimsedir. Dışlayıcılık savunusunun (D) durumu ile uygun işlevselciliğin (d) şartını içinde barındıran bu dinî dışlayıcılık tanımında yer alan "başka dinlerin de doğruluk iddiasında bulunduğunu bilmek" şartından kasıt, açıktır ki başka dinlerin de doğruluk iddiasında bulunduğunu ve fakat bunun Hıristiyanlıkta olduğu gibi uygun işlevselciliğin şartlarına uymadığının bilinmesidir. Öyleyse şu soruyu sormanın tam zamanıdır: Başka herhangi bir din, uygun işlevselciliğin inanç oluşturma şartlarına uygun olup (2) önerme gibi bir iddiada bulunamaz mı?

Dünyadaki mevcut dinlerin önemli bir kısmının kurtuluşun kendi aracılığıyla gerçekleşeceği yönünde iddialarda bulunduğu, diğer dinlerin farkında olan herkesçe bilinen bir husustur. Söz gelimi İslâm'da nihai kurtuluşun (felâh) ve ebedî mutluluğun (saâdet) İslâm aracılığıyla gerçekleşeceği yönünde yaygın bir kanaat söz konusudur ve bu kanaat, "Kim Allah'a ve Peygamber'ine itaat ederse Allah onu ... cennetlere koyar... İşte büyük kurtuluş budur" (4: 13); "Doğrusu

Allah katında din, İslâm'dır" (3: 19) ve "Kim, İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden (böyle bir din) asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır [kurtuluşa eremeyecektir]" (3: 85) gibi birtakım Kur'an ayetlerine dayanmaktadır. Buradan hareketle, İslâm'ın kurtuluş iddiasını (İ2) şu şekilde formüle edebiliriz: "İslâm'dan başka hiçbir din insanoğlunu kurtuluşa erdiremez; kurtuluşa erbilmenin tek yolu, Allah ve Peygamber'ine itaat etmektir."

Şimdi (İ2) önermenin uygun işlevselciliğin inanç-oluşturma mekânizmasına uygun olup olmadığını ele alalım. (İ2) önerme, zihinsel anlamda herhangi bir işlevsel bozukluğu belirlenemeyen milyonlarca insan tarafından benimsenmektedir. Başka bir ifadeyle, bir Müslüman için (İ2) önermesi, (a) uygun şekilde işleyen bilişsel yetiler tarafından ve (b) söz konusu bilişsel yetiler için elverişli bir ortamda üretilmiş olmaktadır. Bir Müslüman açısından (İ2)'nin temel bir inanç olup olmadığı meselesine gelince, bunun da tıpkı Plantingacı "sensus divinitatis" kavramında olduğu gibi, fitrî bir temayül ya da bir tür bilişsel yeti tarafından gerçekleştirilmiş olması gayet mümkündür. Nitekim "sensus divinitatis" ailesi içerisinde yer alan herhangi bir yetinin her türlü kültürel veya dinî geleneği incelemesi gerekir. Ne var ki, insanoğlunun günahkâr olması (İslâmî literatürde "nefsini ilâh edinmesi"), (İ2)'nin "sensus divinitatis" tarafından gerçekleştirilmesini engellemektedir. Burada da eğer çözüm İsa'nın içsel çağrısına icabet etmekse, İslâm geleneğinde bu "icabet" in çok daha mütevâtir ve tatmin edici bir biçiminden söz edilebilir. Diğer taraftan, (İ2) önermesinin salt anlamda doğruluğu amaçlamış olması da imkânsız değildir. Doğruluk dışında mutluluk, cennet tasvirleri, Allah rızası gibi herhangi bir amacının olabileceğini teslim etmekle birlikte, salt olarak epistemik tutarlılığı amaçlayan bir (İ2) inancını, İslâm'ın dışlayıcı yorumu ile örtüşen bir özellik olarak görebiliriz. Uygun işlevselciliğin (d) şartı açısından (İ2)'nin durumu ise, (2) önermenin durumundan daha kötü değildir. Şöyle ki, (a), (b) ve (c) şartlarının uygun bir şekilde sağlanmış olması (İ2)'nin güvenilirlik oranını yükseltmek için yeterlidir. Ne var ki, (D) durumunu dikkate aldığımızda, (İ2)'nin de (2) gibi ciddi bir sıkıntıyla yüz yüze olduğunu görüyoruz. Daha açık bir ifadeyle, örneklerimizden hareket edecek olursak, her ikisi de eşit şartlarda kurtuluş iddiasında bulunan (2) ile (İ2) önermeleri arasında bir zıtlık söz konusudur. Bu önermelerin her ikisinin aynı anda doğru olamayacağı gibi, eşit şartlarda ortaya konulmuş olmalarından dolayı herhangi birisinin de doğru olduğunu düşünemeyiz.

Bu bağlamda dışlayıcılığın (2) önermesi için söylenenler, esasında (1) önermesi için de geçerlidir. Ne var ki, "Âlem, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve mutlak iyi olan müşahhas bir varlık tarafından yaratılmıştır" şeklindeki

(1) önerme ile eşit şartlarda üretilebilecek söz gelimi (İ1) önermesi arasında, Tanrı'nın nitelikleri gibi ayrıntılar dışında ciddi bir ayrılık söz konusu değildir. (1.) önermenin dışlayıcı özelliği, daha ziyade “inançsızlık” bağlamında ortaya çıkmaktadır. Bu sefer ise, (İ2) önermeyi uygun işlevselciliğe uyarladığımız gibi, inançsızlığın “Âlemin Tanrı tarafından yaratılmadığı” şeklindeki iddiasını da uygun işlevselciliğin inanç-oluşturma şartlarına göre ele alabilir ve dolayısıyla da tartışmayı farklı bir alana taşıyabiliriz. Fakat konumuz itibarıyla bu tartışmaya girmeyecek, yalnızca dinî dışlayıcılık bağlamında (1.) önermenin (2.) önerme için uygun ortam oluşturma görevini üstlendiğini söylemekle yetineceğiz.

Şimdi dinî dışlayıcılığın (1) ve (2) önermelerinin doğru olduğuna inanan birisinin ya (*D*) durumunda olmaması ya da bu inançlarının doğru olduğu iddiasından vazgeçmesi gerekir. (4) önermede ileri sürülen itirazı işte bu bağlamda değerlendirmek durumundayız. Nitekim “Eğer *B*, belirli bir mekân ve zaman içinde doğmuş olmasından dolayı tutmaması gereken şekilde dinî veya felsefî inançlara sahipse, o hâlde söz konusu inançları güvenilir-olmayan bir inanç-oluşturma mekânizması tarafından üretilmiş olmakta ve dolayısıyla da güvence altına alınmış olarak sayılmamaktadır” şeklindeki (4) önermeyi, Plantinga'nın dinî dışlayıcılık iddiasının uygun işlevselci yapısına referansla ileri sürülmüş bir itiraz olarak algılamak imkânsız değildir.

Diğer taraftan, söz gelimi, geleneksel bilgi anlayışı açısından baktığımızda (*D*) durumundaki birisinin (1) ve (2) önermelerinin doğruluğuna inanmasında herhangi bir epistemik tutarsızlığın bulunduğunu söyleyemeyiz. Delilcilik ya da temelcilik olarak adlandırılan geleneksel bilgi anlayışı, (*D*) durumundaki birisinin yeterli argümanlara sahip olması hâlinde kurtuluşun kendi dinî geleceğine bağlı olduğu şeklinde bir dışlayıcı tutum içinde bulunmasını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla (4) önermede dile getirilen itiraz, yeterli argümanlara sahip olmayan (*D*) durumundaki birisinin (1) ve (2) önermelere inanmasıyla ilgili bir yargıdır. O hâlde, söz konusu itirazı bağlamının dışına taşımak ya da Plantinga'nın yaptığı gibi, kendi iddiasını ortaya koymadan önce salt anlamda eleştirilere tâbi tutmak suretiyle uygun işlevselci dinî dışlayıcılık anlayışının tutarlı olacağını ya da görüneceğini düşünmenin kendisinin bile ne kadar sorunlu bir tutum olduğu ortadadır.

4.2. Yeniden-Ahlâkî İtirazlar

Eğer Plantinga'nın dinî dışlayıcılık savunusuna yöneltilen epistemik itirazlar doğru ise, o hâlde ahlâkî itirazların da doğru olması gerekir. “Eğer *B* ötekilerin *p*'ye inanmadığını biliyor ve *p*'ye inanma hususunda (*D*) durumunda ise, o

hâlde *B*, *p*'ye inanmamalıdır” şeklindeki (3.) önermede ifade edilen bu düşünce, Plantingacı dinî dışlayıcılığın kendini beğenmişlik, bencillik, keyfilik, saygısızlık veya zorbalık gibi ahlâkî zaaflarına dikkat çekmesi bakımından son derece önemlidir. Plantinga ise tıpkı epistemik itirazlara yönelik eleştirilerinde olduğu gibi, burada da ahlâkî itirazların genel anlamda dışlayıcılığa yönelik bir tavır olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Dışlayıcılığın kendisinin ahlâkî bir tutum olup olmadığı tabii ki ayrıca tartışılabilir ve hatta günümüzde yaşanan çok yönlü kültürel gerilimleri göz önünde bulundurduğumuzda bunun bir zorunluluk olduğu dahi söylenebilir. Fakat bu zorunluluk, (3.) önermede ileri sürülen ahlâkî itirazların uygun işlevselci dinî dışlayıcılık anlayışına yönelik olduğu gerçeğini ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Somut olarak uygun işlevselci gerekçelendirme (güvence) anlayışı bağlamında (*D*) durumunda olup da (1) ve (2) önermelerin doğru olduğuna inanan birisinin en azından bencillik, keyfilik ve bağınazlık gibi ahlâkî zaaflarla itham edilebileceğini düşünüyorum.

Plantinga'nın dinî dışlayıcılığı, Swinburne'nün ifadesiyle, “...Kendisi gibi olmayan Hıristiyan ve diğer din müntesiplerine hiçbir şey söylememektedir.”³ Neden? Kendi inancı dışındaki Hıristiyan mezhepleri ya da diğer dinlerin de birtakım epistemik ve hatta ahlâkî itirazlara maruz kaldığı ve dolayısıyla ötekilerin de “kurtarılmaya” muhtaç olduklarından habersiz mi? Yoksa uzun ve köklü bir geçmişi olan temelci gerekçelendirme anlayışına alternatif olarak ortaya attığı uygun işlevselci güvence anlayışını yalnızca Reformcu-Presbiteryan geleneği içerisinde şekillenmiş neo-Kalvinist akım için biçilmiş kaftan olarak mı görüyor? Tabii ki Plantinga, ötekilerin durumundan ve epistemik potansiyelinden habersiz değildir. O hâlde, uygun işlevselciliğin yalnızca kendi inancı için elverişli bir epistemik temellendirme olduğunu düşünmektedir ki bu da bencillikten başka bir şey olmasa gerek.

Fakat Plantinga sadece kendi dinî geleneğini dikkate almakla kalmayıp aynı zamanda ötekilerin de yanlış olduğunu iddia etmekte ve bunu gayet doğal bir davranış biçimi olarak takdim etmektedir: “Eğer dışlayıcı, (1) ve (2) önermelere inandığını dolaysız olarak kabul ediyorsa, o hâlde belirli noktalarda bu önermelerle çelişen öteki önermelere inananların da hatalı oldukları ve inandıkları şeyin yanlış olduğuna inanmak zorundadır. Bu, basit bir mantıktan öte bir şey değildir.”⁴ İçerisinde uygun işlevselci dışlayıcılığın temel önermeleriyle çelişen birtakım unsurların bulunmasından dolayı bir tutumu bütünüyle yanlış olarak

3 Richard Swinburne, “Plantinga on Warrant”, *Religious Studies*, 37 (2001), s. 207.

4 Alvin Plantinga, “A Defense of Religious Exclusivism”, *The Analytic Theist: An Alvin Plantinga Reader* içinde, ed. James F. Sennett, (Grand Rapids: Eerdmans Publishing, 1998), s. 192.

değerlendirmeyi basit bir mantık durumu olarak görmenin ahlâkî açıdan tartışmaya açık bir husus olduğu yadsınamaz. Çünkü söz konusu tutum içerisinde sizin tutumunuzla örtüşen unsurlar da yok değildir. Daha açık bir ifadeyle, ötekilerin iddiaları yarı-yanlış olduğu gibi, aynı zamanda yarı-doğrudur da. Bu durumda, sizinle çelişen yarı-doğruları eleyerek iddianızı haklı çıkaran yarı-yanlışları öne çıkarmak keyfilik değil de nedir?

İnanma ahlâkî kavramının mucidi W. K. Clifford, her ne zaman ve her nerede olursa olsun, bir kimsenin yetersiz delile dayanarak herhangi bir şeye inanmasının yanlış olduğunu iddia eder. Bu iddia, çeşitli vesilelerle tartışılmış ve hâlâ yoğun bir şekilde tartışılmaya devam etmektedir. Fakat burada bu iddiaya yer vermemizin nedeni, epistemik yargı ile ahlak arasında göz ardı edilemeyecek kadar güçlü bir bağın bulunduğunu hatırlatmaktır. İnanmak ya da bildiğini iddia etmek suretiyle belirli bir yargıda bulunmanın deontolojik bir boyutu, yani ahlâkî bir sorumluluğu haizdir. Fakat Plantinga'nın dinî dışlayıcılığının böyle bir sorumluluğu bulunmadığı ve dolayısıyla da onun, tekrar (3) önermeye dönecek olursak, "Eğer Plantinga ötekilerin (1) ve (2) önermelere inanmadığını biliyor ve (D) durumunda ise, o hâlde bu önermelere inanmamalıdır" gibi bir itirazın doğrudan muhatabı olduğunu söyleyebiliriz. Bu şartlarda hâlâ (3) önermenin geçersiz olduğunu iddia ederek dinî dışlayıcılığın doğru olduğunu savunmak, ahlâkî açıdan bağnazlık, taassup, aşırı tutku gibi birtakım olumsuz duyularla doğrudan bir benzerlik arz etmektedir.

5. Sonuç

Plantinga'nın dinî dışlayıcılık savunusunun ayrıntılı bir tahlili, zorunlu olarak bizi şu sonuca götürmektedir: Kendi iddialarının doğruluğunu savunabilmesi için uygun işlevselci bir dışlayıcının, (1) ve (2) önermelerin güvence altına alınabilmesinin (d) şartını olumlu bir iddiaya dönüştürmesi, yani bu noktada uygun işlevselciliğin inanç-oluşturma mekânizmasına göre üretilmiş herhangi bir karşıt iddianın bulunmadığını ([D] durumu) göstermesi gerekir. Fakat uygun işlevselciliğin inanç-oluşturma mekânizmasına göre üretilmiş diğer pek çok iddianın (burada [İ2]) bulunabileceği olgusu, Plantinga'nın dinî dışlayıcılık savunusunun geçersiz olduğunu göstermektedir. Ahlâkî açıdan ise bu, söz konusu savununun bencillik, keyfilik ve bağnazlık gibi ithamlara maruz kalabileceği anlamına gelmektedir.

Fakat bu epistemik ve ahlâkî itirazların yalnızca uygun işlevselciliğe dayalı dinî dışlayıcılık anlayışına yönelik olduğunu bir daha vurgulamak zorundayım. Aksi takdirde, entelektüel arayışların yanı sıra, salt felsefeden deneysel

düşünceye, psikolojiden antropolojiye, estetikten teolojiye kadar geniş bir birimden beslenen gerek dışlayıcı gerekse diğer dinî çeşitlilik modeli girişimlerine haksızlık etmiş oluruz. Bu anlamda, Plantinga'nın şiddetle karşı çıktığı isimlerin başında gelen Freud'un bile kendisine göre çok daha tutarlı bir zeminde hareket ettiğini ve güvenilirliği tartışmaya açık olmakla birlikte, bilimsel verilerden mümkün ölçüde yararlanmaya çalıştığını teslim etmek gerekir. Halbuki Plantinga, din ya da kültür tarihiyle ilgili hiçbir deneysel veriye itibar etmediği gibi, ötekilerin zihinsel süreçlerinin “uygun” şekilde işlemediğini, işlese bile onların “İsâ”larının olmadığını iddia edecek kadar teolojik bir tekebbür örneği sergilemekte ve dolayısıyla hem epistemik hem de ahlâkî anlamda son derece başarısız bir dinî çeşitlilik modeline imza atmış bulunmaktadır.